

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

Φίλιππου Ήλιου κατάλοιπα, Έλληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τόμος δεύτερος, 1819-1832, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Άννασασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικό Έργαστήρι «Φίλιππος Ήλιού», Αθήνα 2011

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.650](https://doi.org/10.12681/mnimon.650)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΠΠΑΣ Κ. (2012). Φίλιππου Ήλιου κατάλοιπα, Έλληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τόμος δεύτερος, 1819-1832, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Άννασασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικό Έργαστήρι «Φίλιππος Ήλιού», Αθήνα 2011. *Μνήμων*, 32, 264–269. <https://doi.org/10.12681/mnimon.650>

ας σε μία από τις κυριότερες εξουσίες της, τη φιλανθρωπία, και τη σύγκρουση πόλης και Εκκλησίας με όχημα τη φιλανθρωπία, την περιθαλψη κυρίως: η Εκκλησία την έβλεπε ως μέσο μιας ωμής ιδεολογικής καταπίεσης των ανήμπορων για τις αμαρτίες τους, με απειλή την Κόλαση· η πόλη την έβλεπε ως θεσμό εξυπηρέτησης και βοήθειας προς τα μέλη της κοινότητας και αργότερα ως κοινωνικό θεσμό (σ. 22-25).

Αντίθετα, η πόλη θα εκμεταλλευτεί

το φτωχό άνθρωπο ως εργατική δύναμη, δίνοντάς του εργασία ανθυγιεινή, στο βυρσοδεφείο, στη βαφή της κλωστής, στο κέντημα –μα και ψυχολογική καταπίεση.

Χωρίς να το λέει ρητά η κ. Ν. Γ. με αυτό το βιβλίο της μας πήρε από το χέρι και μας έδειξε έναν από τους κύριους δρόμους που μας πηγαίνουν από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

Φίλιππου Ήλιου κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τόμος δεύτερος, 1819-1832*, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Άναστασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικό Έργαστήρι «Φίλιππος Ήλιού», εκδ. Μουσεΐο Μπενάκη, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ίστορικό Άρχαιο Μορφωτικού Ίδρυματος Έθνικης Τραπεζής, Αθήνα 2011, ξ+749 σ.

Η έκδοση του πρώτου τόμου της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1801-1818* του Φίλιππου Ήλιου (1997) αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία των βιβλιογραφικών μας πραγμάτων. Μια ιστορία που είχε ξεκινήσει στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα και συνεχίστηκε ως τις μέρες μας με όροσημα την προδρομική βιβλιογραφική συναγωγή του Άνδρέα Παπαδόπουλου Βρετού, τή *Bibliographie Hellénique* του **Émile Legrand** (ΙΕ' αϊ.-1790), που συμπληρώθηκε από τον Γεώργιο Λαδᾶ και τον Άθανάσιο Χατζηδημό (1791-1799), και την *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Δημητρίου Γκίνη και του Βαλέριου Μέζα (1800-1863). Τα παραπάνω έργα απέδωσαν ένα πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό που εμπλουτίστηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και ύστερα με πλήθος προσθηκών.

Η Βιβλιογραφία του Ήλιου, στηριγμένη, κατά τὸ κυρίως βιβλιογραφικό της μέρος, στη θεμελιώδη για τὸν 19ο αἰώνα συγκομιδὴ τῶν Γκίνη – Μέζα και στίς συμπληρώσεις της, πού ὑποκίνησε ὁ Κ. Θ. Δημαρχᾶς, εἰσήγαγε ἕνα νέο πνεῦμα στήν προσέγγιση τῆς ἔντυπης παραγωγῆς. Τὸ καινούργιο πού ἔφερνε ἦταν ἡ διεύρυνση τοῦ βιβλιογραφικοῦ πεδίου, τὸ πέρασμα δηλαδή ἀπὸ τῆ συμβατικῆ καταλογογράφ-

ηση τῶν ἐντύπων στὸ ἱστορικό τους, ἢ ἀλλιῶς ἡ ἱστορικοποίηση τῆς βιβλιογραφικῆς ὕλης.

Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν ἀναγραφή τίτλων, ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ήλιου πρόσφερε στὸν χρήστη ἕνα πλούτο κειμενικῶν και ἐξωκειμενικῶν πληροφοριῶν: ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου κάθε ἐντύπου –κάτι ἐξαιρετικά χρήσιμο γιὰ τὰ ἔντυπα κυρίως μὲ ποικίλο περιεχόμενο πού δὲν εἶναι ἐμφανῆς στὸν τίτλο τους–, πληροφορίες γιὰ τὴν τυπογραφικὴ τους ἐμφάνιση, τὰ τραβήγματα, τὴν τιμὴ και τὴν κυκλοφορία τους, τίς προηγούμενες και ἐπόμενες ἐκδόσεις τους, τὸν συγγραφέα και τὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου στήν περίπτωση τῶν μεταφράσεων, τὸν κατάλογο συνδρομητῶν πού τυχρὸν περιείχαν, τίς ἀγγελίες ἐκδόσεως και τίς κρίσεις γι' αὐτὰ σὲ ἑλληνικά και ξένα ἔντυπα, τίς βιβλιοθηκῆς στίς ὁποῖες σῶζονται ἀντίτυπά τους. Και ἀκόμη, ἐπιλεγμένα παραθέματα ἀπὸ προλογικά κείμενα και ἐπεξεργασμένες πληροφορίες γιὰ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς μεταφραστῆς και τὴν τύχη τῶν βιβλίων. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οἱ πληροφορίες γιὰ ἕνα ἔντυπο ἦταν τόσο ἀναλυτικές, ὥστε τὸ σχετικὸ λῆμμα ἔφτανε νὰ ἔχει τὴ μορφή μικροῦ ἄρθρου.

Με τίς καινοτομίες αὐτές ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, μιὰ «προβληματισμένη βιβλιογραφία», γιά νά μεταχειριστῶ τόν εὐστοχο χαρακτηρισμό τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, δέν εἶναι ἀπλῶς ἓνα βιβλιογραφικό βοήθημα ἀλλά ἓνα ἐργαλεῖο γιά τή μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στίς ποικίλες ἐκφάνσεις του («ἀπό τὸ βιβλίο ὡς κατασκευὴ καί ὡς ἐμπόρευμα, ἕως τὸ βιβλίο ὡς πολιτισμικό ἀγαθόν»), ἱκανὸ νά ὀδηγήσει σέ μιὰ «ἐνδελεχέστερη κατανόηση τῶν πραγματικότητων καί τῶν μηχανισμῶν τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μέσα στὸν ἱστορικό χρόνο».

Εἶναι εὐτύχημα πού ἡ ἐκδοσὴ τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ἔργου δέν διακόπηκε μὲ τὸν θάνατο τοῦ Φίλιππου τὸν Μάρτιο τοῦ 2004. Χάρη στίς φροντίδες τῆς Πόπης Πολέμη, στενῆς συνεργάτριας του μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στίς πολὺχρονας βιβλιογραφικὲς καί βιβλιολογικὲς του ἐρευνες, καί στῆ συνεργασία τῆς Ἀναστασίας Μυλωνοπούλου καί τῆς Εἰρήνης Ριζάκη, ἔχουμε τώρα στὰ χέρια μας τὸν δευτέρου τόμο τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας*, συνοδευόμενο ἀπὸ ψηφιακὸ ἀντίγραφο σὲ CD τοῦ ἐξαντλημένου ἤδη πρώτου τόμου.

Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ δευτέρου τόμου ἔγινε ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, πού ἀπόκεινται στὸ Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι πού φέρει τιμητικὰ τὸ ὄνομά του. Ἡ ἐργασία γιά τὴν ἐτοιμασία τοῦ τόμου δέν ἦταν εὐκόλη, καθὼς ἀπὸ τῆ φύση τους τὰ κατάλοιπα, ὅπως σημειώνει ἡ Πόπη Πολέμη στὸ προλογικὸ τῆς κείμενο, εἶναι «δυστροπα»: «συνδιαλέγεσαι διαρκῶς μὲ τὴν ἀπουσία καί καλεῖσαι νὰ γεμισοῦς τὴ σιωπὴ μὲ λόγο δικό σου· δικές σου οἱ ἐπιλογές καί οἱ ἀποφάσεις». Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν ὅσα ὁ Φίλιππος δέν πρόλαβε νὰ κάνει: νὰ γίνουν αὐτοψίες ἐντύπων, νὰ δοθοῦν, ὅπου χρειάζεταν, ἀποσπάσματα ἀπὸ προλογικὰ κείμενα, νὰ ταυτιστοῦν τίτλοι μεταφρασμένων ἔργων, νὰ συμπληρωθοῦν τιμές, ἀγγελίες καί βιβλιοκρισίες ἐντύπων, νὰ προστεθοῦν βιβλιοθήκες καί ἄλλα, μὲ βάση τίς προ-

διαγραφές τοῦ πρώτου τόμου καί χωρὶς ἀεκπτώσεις ὡς πρὸς τὴν πληρότητα τῆς βιβλιογραφικῆς ὕλης καί ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐσωτερικῆς περιγραφῆς τῶν ἐντύπων»· ἐργασίες τίς ὁποῖες πραγματοποίησαν μὲ αἴσθημα εὐθύνης, γνώση καί ἀποτελεσματικότητα οἱ ἐπιμελήτριες τοῦ βιβλίου.

Ὁργανικὴ συνέχεια τοῦ πρώτου τόμου, λοιπόν, ὁ δευτέρου τόμος τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* καλύπτει τὰ χρόνια 1819-1832: δηλαδή, τὰ δύο τελευταῖα χρόνια τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (τὰ ὁποῖα δέν εἶχαν ἐνταχθεῖ στὸν πρῶτο τόμο λόγω τοῦ μεγάλου ὄγκου τῆς ὕλης), τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καί τὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια ὡς τίς παραμονές τῆς ἀφίξης τοῦ Ὁθωνα στὴν Ἑλλάδα. Συνολικὰ βιβλιογραφοῦνται 1.412 τόμοι πού ἀντιστοιχοῦν σὲ 1.286 τίτλους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους 241 ἀνήκουν στὰ χρόνια 1819-1820 καί 1.040 στὰ χρόνια 1821-1832, ἐνῶ 5 εἶναι ἀχρονολόγητοι.

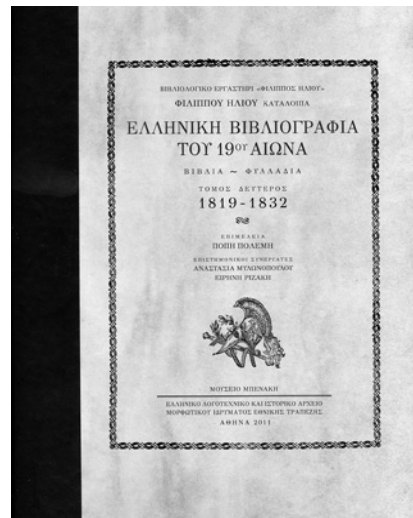
Τὰ χρόνια πού καλύπτει τὸ βιβλιογραφούμενο ὕλικό, εἶναι ἐξαιρετικὰ κρίσιμα, καθὼς μέσα σ' αὐτὰ συντελεῖται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Ἐπανάσταση καί στὴ δημιουργία τοῦ ἐλευθεροῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Τὸ στοιχεῖο τῆς μεταβατικότητας εἶναι ἐκδηλὸ καί στὴν ἐκδοτικὴ παραγωγὴ: ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων πού τυπώνονται κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, μειώνεται σημαντικὰ σὲ σύγκριση μὲ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ χάρτης τῶν τυπογραφείων ὑφίσταται ριζικὲς μεταβολές, ἐνῶ παράλληλα σημειώνονται ἀλλαγές στὴ θεματολογία τῶν ἐντύπων καί στὴ γεωγραφία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τίς μεταβολές αὐτές πραγματεύεται ἀναλυτικὰ ἡ Πόπη Πολέμη στὸ μεστὸ προλογικὸ τῆς κείμενο πού πλαισιώνεται ἀπὸ διαφωτιστικούς στατιστικούς πίνακες.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ τοὺς ἀριθμούς. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, εἶχε σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὴ βιβλιοπαραγωγὴ. Συγκρίνοντας καὶ νεις τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων πού ἐκδό-

θηκαν στα 1819-1820 και στα πρώτα επαναστατικά χρόνια, διαπιστώνει μιὰ μεγάλη συρρίκνωση. Έτσι, από 104 και 137 τίτλους που είχαμε, αντίστοιχα, στα 1819 και 1820, στα 1821-1823 ο αριθμός τους πέφτει στους 40 τίτλους τὸν πρώτο χρόνο, 29 στὸν δεύτερο και 49 στὸν τρίτο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ αὐξητική τάση πὸν παρουσίαζε ἡ ἑλληνική βιβλιοπαραγωγή στὰ προεπαναστατικά χρόνια ἀνακόπτεται μὲ τὴν ἐκρηξη τῆς Ἐπανάστασης, προφανῶς λόγω τῶν ἑκτακτων συνθηκῶν. Ἀπὸ τὸ 1824 ἀρχίζει μιὰ ἀνάκαμψη (78 τίτλοι), πὸν συνεχίζεται στὰ ἐπόμενα χρόνια και ἰδιαίτερα στὰ 1830-1832, ὅποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν τίτλων ἐξακοντίζεται, κατὰ μέσον ὄρο, στους 140 τὸν χρόνο.

Τὶ εἶδους βιβλία περιλαμβάνει ἡ παραγωγή αὐτή; Κατὰ βάση πρόκειται γιὰ ὀλιγοσελίδα ἔντυπα, ἀφοῦ τὰ 1/3 δὲν ὑπερβαίνουν τις 200 σελίδες και πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι μικρὰ φυλλάδια. Οἱ συνθήκες δὲν εὐνοοῦν τὰ πολύτομα και ὀγκώδη ἔργα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Παρατηρεῖται πάντως μιὰ τάση πρὸς μεγαλύτερα «τραβήγματα», ἐνδεικτικὴ «μιὰς κάποιας διεύρυνσης τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ». Συγχρόνως ἀλλάζει και ὁ χάρτης τῶν τυπογραφείων. Τὴν πρώτη θέση κατέχουν τὰ μισιοναρικά τυπογραφεῖα τῆς Μάλτας, πὸν καλύπτουν πάνω ἀπὸ τὸ 20% τῆς βιβλιοπαραγωγῆς τῶν ἐτῶν 1821-1832. Ἀντίθετα, ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων πὸν τυπώνονται σὲ τυπογραφεία τῆς Βενετίας, μειώνεται ἐντυπωσιακὰ (ἀπὸ 52% πὸν ἦταν στὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία, ὑποχωρεῖ σὲ 16,7%) –τὰ τελευταῖα κρατῶν ὁμως (αὐτὸ μονοπώλιο τῶν λειτουργικῶν βιβλίων) και παραμένουν «ἰσχυρὸ ἐκδοτικὸ κέντρο παραδοσιακῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων και λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων». Ἀνάλογη εἶναι και ἡ ὑποχώρηση τῶν τυπογραφείων τῆς Βιέννης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχουμε μιὰ πραγματικὴ ἄνθιση τῶν τυπογραφείων στὴν Ἑλλάδα. Μὲ πρωτοβουλίες πολιτικῶν, λογίων και φιλελλήνων ἰδρύονται σὲ πόλεις τοῦ νεοδημιούργητου ἑλληνικοῦ κράτους (Κόρινθος, Μεσολόγ-

γι, Ἰθρα, Ἀθήνα, Ναύπλιο, Αἴγινα κ.ἄ.) αὐτοσχέδια ἢ ὀργανωμένα τυπογραφεῖα μὲ μεγάλη παραγωγή σὲ ἔντυπα κάθε εἶδους, ἢ ὅποια ὅμως ἐν μέρει ἀποτυπώνεται στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ἀφοῦ σ' αὐτὴν καταχωρίζονται μόνο τὰ βιβλία και τὰ φυλλάδια και ὄχι ἡ πληθώρα τῶν μονοφύλλων και διφύλλων πὸν ἐκδίδονται γιὰ νὰ καλύψουν ἀνάγκες κυρίως τῆς Διοικήσεως, οἱ ἐφημερίδες και τὰ περιοδικὰ.

Σημαντικὲς μεταβολὲς γίνονται και στὸ πεδίο τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Στὴν πρώτη πενταετία ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση σημειώνεται κάθετη πτώση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνδρομητῶν, ὅπως δείχνουν οἱ κατάλογοι συνδρομητῶν πὸν περιέχονται σὲ 77 βιβλία τῶν ἐτῶν 1822-1832. Οἱ ἰσορροπίες ἐπανέρχονται κυρίως μετὰ τὸ 1828, ὅταν ἀρχίζει μιὰ ἐποχὴ σχετικῆς σταθεροποίησης, ὅποτε ἡ ἀγορὰ βιβλίου, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, πλησιάζει τοὺς ρυθμούς τῆς ὕστερης προεπαναστατικῆς περιόδου ἀλλὰ μὲ «σαφῆ δείγματα πολλαπλῶν διευρύνσεων και ἀνανεώσεων»: (νέες ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες ἐμφανίζονται) στους καταλόγους συνδρομητῶν, (αὐτὸ ἐκφράζουν και τις νέες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις: και ὄχι χωρὶς συνάρτηση μὲ τις τελευταῖες

διαμορφώνεται μιὰ νέα γεωγραφία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού». Σημαντικὴ εἶναι ἐδῶ ἡ παρουσία περιοχῶν ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος, κυρίως λόγω τῶν μετακινήσεων πρὸς τὴν Ἑλλάδα πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὶς ἑλληνικὲς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἔτσι, τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῶν περιοχῶν αὐτῶν στοὺς καταλόγους συνδρομητῶν ἀπὸ 6,4% ποὺ ἦταν στὰ χρόνια 1801-1821, ἀνεβαίνει τώρα στὸ 36,8%. Ἡ κατανομὴ τους δὲν εἶναι βέβαια ἰσομερής: τὴ μεγαλύτερη ἀντιπροσώπηση ἔχουν τὰ διοικητικὰ καὶ ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (Ναύπλιο, Σύρα, Αἴγινα). Ἰσχυρότερη, ἀκόμη, αὐξητικὴ τάση παρατηρεῖται στὰ Ἐπτάνησα ποὺ δεκαπλασιάζουν τὴ συμμετοχὴ τους. Συγχρόνως, μειώνεται τὸ ποσοστὸ τῶν συνδρομητῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Μολδοβλαχία, Βεσσαραβία καὶ Τρανσυλβανία.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων, ἐμφανὴς εἶναι ἡ ἀνανέωση τῆς θεματολογίας του. Ἄν καὶ οἱ κατατιμήσεις δὲν εἶναι εὐκόλες οὔτε λειτουργικὲς, καθὼς τὸ βιβλίον ἔχει πολλαπλὲς χρήσεις, παρατρεῖται πάντως μιὰ ὑποχώρηση τοῦ παραδοσιακοῦ βιβλίου. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ-θρησκευτικοῦ βιβλίου, τὸ ποσοστὸ τοῦ ὁποίου ἀπὸ 41% ποὺ ἦταν στὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, πέφτει στὸ 15,4%. Ἀντίθετα, τὸ ἐκπαιδευτικὸ βιβλίον (νέα σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀλλὰ καὶ παραδοσιακὲς Παιδαγωγίαι, Ὀκτωήχια καὶ Ψαλτήρια) ἀπὸ 13% ἀνεβαίνει στὸ 20%, καταλαμβάνοντας τὴν πρώτη θέση στὴν ἐκδοτικὴ παραγωγή τῆς περιόδου 1822-1832, δεῖγμα τῆς μέριμνας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητος τῶν ἀγγλοαμερικανῶν μισσιοναρίων, ἀφοῦ τὸ ¼ τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐκδίδεται ἀπ' αὐτούς. Ἡ παρουσία τῶν μισσιοναρίων εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως κυρίαρχη, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ἔργα τὸ ¼ προέρχεται ἀπὸ μισσιοναρικὰ τυπογραφεῖα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἴδια ἐκπορεύονται σχεδὸν

ἀποκλειστικὰ τὰ ἠθικὰ-ψυχοφελῆ ἀναγνωσμάτων ποὺ μοιράζονται δωρεάν –στὸ πλαίσιο ὅλα αὐτὰ μιᾶς δραστηρίας προσηλυτιστικῆς καὶ μορφωτικῆς ἐξόρμησης.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εἶδη ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία ὑποχωρεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, ἐνῶ ἀναβαθμίζεται ἡ λόγια. Στὰ 1825 καὶ 1826 ἐκδίδονται οἱ Ἰθδὲς τοῦ Κάλβου, τὸ 1825 ἐμφανίζεται σὲ ἐντυπῆ μορφή ὁ Ἕμνος εἰς τὴν ἑλευθερίαν τοῦ Σολωμοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1827 ἀνατέλλει τὸ ἄστρο τῆς δυάδος τῶν Σούτσου. Δὲν λείπουν, φυσικὰ, τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα τῆς ἐπικαιρότητας: ἀφηγήσεις ἐκστρατειῶν καὶ κατορθωμάτων τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, πολεμικὰ ἄσματα, ἐπινίκιοι καὶ ἐπιτάφιοι λόγιοι, φιλελληνικὰ ἐντυπα, ἐκδόσεις Συναγμάτων, κείμενα ποὺ στηλιτεύουν τὶς παθολογίαι, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1827 ἀνατέλλει τὸ ἑπτὰ πληγαὶ τῆς Ἑλλάδος τοῦ Σπυρίδωνα Βαλέτα (1827) καὶ οἱ Σάτυροι τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου (1827). Ἰδιαιτέρα αἰσθητὴ, πάντως, εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς σειρᾶς βιβλίων μὲ νομικὸ καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο, ποὺ ἐκδίδονται στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Καποδίστρια. Πρόκειται κυρίως γιὰ μεταφράσεις ἔργων ἀπὸ ξένες γλώσσες, ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ συνεισφέρουν στὴ θεσμικὴ ὀργάνωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ νὰ θωρακίσουν τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς. Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε λίγο σὲ ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ.

Τὸ 1824 ἐκδίδεται στὴν Ἰδρυα (καὶ ἐπανεκδίδεται στὰ 1825 καὶ 1830) ἓνα μικρὸ βιβλίον μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ γερμανικά: τὸ *Βιβλιαράκι κατ' ἐρωταπόκρισιν* τοῦ γερμανοῦ δημοκράτη Wilhelm Schulz. Μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Στέφανο Κανέλλο, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ *Βιβλιαράκι* αὐτὸ εἶναι μιὰ πολιτικὴ Κατήχηση ποὺ ἀπευθύνεται στοὺς Γερμανούς, ἀλλὰ ἔχει νὰ πεῖ πολλὰ καὶ στοὺς Ἕλληνες, καθὼς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπαντήσῃ μὲ ἀπλὰ λόγια σὲ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη (τί εἶναι δίκαιο καὶ τί ἄδικο, ποιὲς εἶναι οἱ ὑποχρεώσεις τῆς πο-

λιτικής εξουσίας απέναντι στον λαό, πώς κατοχυρώνονται οι λαϊκές ελευθερίες), τὰ ὁποῖα ἐνδιέφεραν ἐξίσου καὶ τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες. Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωίδης ἐκδίδει στὸ Μεσολόγγι τὸ *Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, συνοδευμένο ἀπὸ τὰ συντάγματα τῆς Βρετανίας καὶ τῶν «Ἠνωμένων Ἐπικρατειῶν τῆς Ἀμερικῆς», ἐνῶ ὁ ἴδιος τὸ 1825 στὸ δοκίμιό του *Θεωρία γενική περὶ τῶν διαφόρων διοικητικῶν συστημάτων* ἀναφέρεται στὰ πλεονεκτήματα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ὑποστηρίζει τὸ δικαίωμα ψήφου ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ συζητᾷ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης.

Σὲ ζητήματα δικαίου ἀναφέρεται καὶ τὸ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Σκουφο βιβλίον *Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν τοῦ κυρίου Βαττέλου περὶ δικαίων τῶν ἐθνῶν* (1825), ποὺ περιέχει κεφάλαια ἀπὸ τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Emmerich de Vattel, *Droit des gens ou principes de la loi naturelle*, καθὼς καὶ δύο βιβλία τοῦ ἰταλοῦ φιλέλληνα καὶ παλαιοῦ καρμπονάρου Alerino Palma, ποὺ ἐκδίδονται στὴν Ὑδρα τὸ 1826 (*Κατήχησις πολιτικὴ εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ Συλλογὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ πρωτοτύπου καὶ τοῦ ἐκ συνθήκης τῆς Ἐδρώπης δικαιοῦματος τῶν ἐθνῶν περὶ τῶν θαλασσίων λειῶν καὶ τῆς οὐδετερότητος*). Τὸ πρῶτο ἀνέλυε ἐπίκαιρα πολιτικὰ ζητήματα, ὅπως ἡ νομιμότητα τῆς ἐλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ τρόπος ὀργάνωσης τοῦ κράτους, ἡ ἀνοχὴ ἀπέναντι στὶς ἄλλες θρησκείες, ἡ ἰσότητα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὸν νόμο, τὰ δικαιώματα καὶ ὁ ὑποχρέωσις τους, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἐκλαίκευε τὶς σύγχρονες εὐρωπαϊκὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας καί, εἰδικότερα, γιὰ τὸ θέμα τῶν λειῶν τοῦ πολέμου, ποὺ ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα τὴν ἐλληνικὴ πολιτεία. Ἡ σχετικὴ παραγωγή συνεχίζεται καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια μὲ ἔργα ὅπως τὸ *Περὶ Πολιτειῶν* τοῦ Ἰωάννη Κοκκῶνη (1828-1829) καὶ τὸ *Δίκαιον τῶν ἐθνῶν* τοῦ Vattel σὲ μετάφραση τοῦ Γ. Α. Ράλλη (1831).

Δὲν λείπουν, τέλος, καὶ κάποια βι-

βλία ποὺ ἔρχονται νὰ καλύψουν οικονομικοῦ τύπου ἀνάγκες καὶ ἀναζητήσεις. Ἄν τὸ Δοκίμιον πολιτικῆς οικονομίας (*Traité d'économie politique*) τοῦ γάλλου οἰκονομολόγου Jean-Baptiste Say, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Σπ. Βαλέτα, δὲν εὐτύχησε νὰ ἐκδοθεῖ, ἕνα ἄλλο ἔργο του, τὸ *Catéchisme d'économie politique*, εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ 1828 σὲ μετάφραση τοῦ Γεώργιου Χρυσήϊδη (*Πολιτικῆς Οἰκονομίας Κατήχησις*). Τὸ ἴδιο ἔτος ἐκδίδεται στὸ Παρίσι ἡ πραγματεία τοῦ Γρηγόριου Παλαιολόγου *Ἐρμηνεία τῆς καλλιέργειας τοῦ γεωμήλου*, ἀλλὰ καὶ ἕνα διαφορετικοῦ τύπου βιβλίον ποὺ καλύπτει προχωρημένες ἀστικές ἀνάγκες: μιὰ *Μαγειρικὴ* μὲ συνταγές, μεταφρασμένη ἀπὸ τὰ ἰταλικά ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ζωντανὸ καὶ τυπωμένη, ὄχι τυχαῖα, στὴ Σύρα.

Στὶς ἀνάγκες τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας εἶναι προσανατολισμένο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, ὁ ὁποῖος στρατεύεται κυριολεκτικὰ στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Τὸ 1823 ἐπανεκδίδει τὸ *Περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν* τοῦ ἰταλοῦ νομικοῦ Cesare Beccaria ποὺ πρότεινε τὴν ἀναμόρφωση τοῦ ποινικοῦ δικαίου μὲ βάση τὶς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1822 προσαρμύζει τὸ παλαιότερο ἐκδοτικὸ του πρόγραμμα στὶς νέες πολιτικὲς συνθήκες, ἐπιλέγοντας γιὰ ἐκδοση κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἀνταποκρίνονταν στὶς σύγχρονες ἀνάγκες καὶ πρόσφεραν παραδείγματα ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας (*Πολιτικά καὶ Ἠθικά Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη, *Στρατηγικά* τοῦ Ὀνησιάνδρου, *Πολιτικά* τοῦ Πλουτάρχου κ.ἄ.). Οἱ ἐκδόσεις συνοδεύονται πάντα ἀπὸ ἐκτενῆ προλεγόμενα, τὰ ὁποῖα ἔχουν συχνὰ διαλογικὴ μορφή καὶ ἐκδίδονται καὶ αὐτοτελῶς, μὲσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξετυλίγεται μεθοδικὰ ἡ πολιτικὴ σκέψη καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Κοραῆ γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ ἐλληνικὴ πολιτεία μὲ ἐλευθερία, δικαιοσύνη, ἰσονομία, ἀνεξίτηρησκα. Ὑπὸ τὴ σκέπη τοῦ Κοραῆ, ἐπίσης, ὁ Φίλιππος Φουρναράκης μεταφράζει καὶ ἐκδίδει τὸ 1825 στὸ Παρίσι τὸ ἔργο τοῦ Daunou *Δοκίμιον περὶ τῶν προσωπικῶν*

ἀσφαλειῶν, με κύριο θέμα τὶς ἀτομικὲς καὶ πολιτικὲς ἐλευθερίες καὶ τὰ μέσα διασφάλισής τους ἀπὸ τὶς «μηχανουργίες» τῶν κάθε λογῆς ἐξουσιῶν.

Ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ παραγωγή τῶν χρόνων ποὺ καλύπτει ἡ *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία* ἀναδύεται ἓνας ποικιλόμορφος κόσμος συγγραφέων καὶ μεταφραστῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν καὶ λίγες γυναικὲς με χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴν Εὐαθλία Καΐρη. Πρόκειται γιὰ παλαιούς λογίους ἀλλὰ καὶ πολλοὺς νεότερους με σπουδὲς στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, συντηρητικὸς δασκάλους ἀλλὰ καὶ νεωτεριστὲς διανοουμένους, αὐτόχθονες καὶ κυρίως ἑτερόχθονες, κληρικὸς ἀλλὰ «ὀλοένα καὶ περισσότερο» κοσμικὸς· ἓνας κόσμος ἀνομοιογενὲς ἀλλὰ με πίστη «στὴ δύναμη τοῦ τυπωμένου λόγου», ποὺ θὰ συμμετάσχει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὶς πολιτικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς διεργασίες τῆς ἐποχῆς καὶ θὰ συμβάλει στὴ διαμόρφωση τῶν συνταγματικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα καὶ πολλὰ ἄλλα, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας*, ἀναφέρεται με διεξοδικὸ τρόπο καὶ ἐκλεπτύνσεις ποὺ φανερώνουν γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου καὶ εὐαισθησία, ἢ Πόπη Πολέμη στὸ προλογικὸ τῆς κείμενο με τὸν τίτλο «Ἀπὸ τὰ κατάλοιπα στὶς σταθμίσεις». Στὴν ἴδια καὶ στὶς συνεργατίες τῆς ὀφείλουμε, ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ἐπεξεργασία, τοὺς ἐλέγχους καὶ τὶς συμπληρώσεις τοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἄφησε ὁ Φίλιππος Ἡλιού, τὰ ἐξαιρετικὰ χρήσιμα εὐρετήρια ποὺ ἐνοποιῶν τὴ βιβλιογραφικὴ ὕλη καὶ διευκολύνουν τὶς ἀναζητήσεις τοῦ χρήστη.

Κλείνοντας, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔντυπη *Ελληνικὴ Βιβλιο-*

γραφία, ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας, χάρις στὶς φροντίδες τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἐργαστηρίου «Φίλιππος Ἡλιού», καὶ μιὰ εὐρύτερη ἠλεκτρονικὴ ἔκδοση. Ἀναφέρομαι, βέβαια, στὸν ἠλεκτρονικὸ κατάλογο ὀλόκληρης τῆς ἐλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς τοῦ 19ου αἰώνα (1801-1900), ποὺ βρίσκεται σὲ κοινὴ χρῆση ἀπὸ τὸ 2008 στὸν δικτυακὸ τόπο τοῦ Μουσείου Μπενάκη· ἓνα «δυναμικὸ» κατάλογο ποὺ συμπληρῶνεται διαρκῶς με νέο ὕλικὸ καὶ προσφέρει τὴ δυνατότητα ποικίλων ἀναζητήσεων, καθὼς καὶ τὴν πρόσβαση, μέσω τῶν ἠλεκτρονικῶν διευθύνσεων ποὺ παρέχει, στὰ βιβλία ἐκεῖνα ποὺ ὑπάρχουν σὲ ψηφιοποιημένη μορφή στὸ διαδίκτυο. Στὸ Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι χρωστᾶμε, ἐπίσης, ἓνα ἀκόμη βιβλίο, ἀπὸ τὰ κατάλοιπα καὶ αὐτὸ τοῦ Φίλιππου, ποὺ ἐκδόθηκε πρόσφατα (2008) με ἐπιμέλεια τῆς Πόπης Πολέμη καὶ με τὴ συνεργασία τῆς Ἄνας Ματθαίου καὶ τῆς Εἰρήνης Ριζάκη: τὸ *Διὰ τοῦ γένους τὸν φωτισμόν*, ποὺ περιέχει ἀγγελίες γιὰ τὴν ἔκδοση ἐλληνικῶν ἐντύπων στὰ χρόνια 1734-1821.

Οἱ παραπάνω ἐργασίες, με ἐπιστέγασμα τὴν ἔκδοση τῆς *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας*, ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου καὶ τῆς ἀνάγνωσης, καὶ θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸν ὑποδειγματικὸ τρόπο διαχείρισης τοῦ τεκμηριωτικοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἄφησε ὁ Φίλιππος Ἡλιού ἀπὸ τὴ μικρὴ ομάδα τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἐργαστηρίου, καὶ ἰδιαίτερα τὴν προσφορά τῆς Πόπης Πολέμη ποὺ συνεχίζει σὲ δύσκολους καιροὺς τὴν ἐπίμοχθη ἀλλὰ καὶ γοητευτικὴ διαδρομὴ στὸν κόσμο τοῦ βιβλίου, τὴν ὁποία ξεκίνησε ὁ Φίλιππος.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Νεοελληνικὸ νόμισμα. Κράτος καὶ ἰδεολογία ἀπὸ τὴν Επανάσταση ἕως τὸ Μεσοπόλεμο*, Ακαδημία Αθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 2011, 363 σ.

Σε μια περίοδο ὅπου κυρίαρχο θέμα συζήτησης, στὴ χώρα μας ἀλλὰ καὶ διεθνῶς,

αποτελεῖ ἡ ενδεχόμενη ἔξοδος τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴ ζώνη του ευρώ, ἢ ἀκόμη καὶ